

Олександр СІВЕР
Маріуполь

ЧЕРКЕС (КАВКАЗЬКИЙ ГОРЯНИН): ФОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНОГО СТЕРЕОТИПУ

Культура є найголовнішим з факторів ідентифікації етносу і етнічної ідентифікації особи. Відмінності, що їх пов'язують з приналежністю до того чи іншого етносу, складають так званий "етнічний стереотип", або загальноновизнані "етнічні ознаки"¹. Проте цей стереотип може виявитися ззовні сформованим. Прикладом цього можуть служити народи Кавказу, зокрема адиги (черкеси, як їх звали європейці і турки – сучасні адигейці, черкеси і кабардинці, що мешкають у Росії). Вони були першими, хто зустрів західних мандрівників на Кавказі, і їх образ здавався настільки універсальним, що згодом усіх кавказьких горян почали звати "черкеси".

Деколи цей народ займав значну частину Північного Кавказу і підрозділявся на 12 – 15 "племен", з яких до нашого часу дійшли 7 етнічних груп. Адиги є унікальним і цікавим народом; певне відношення вони мають і до території сучасної України. У XVII ст. вони вважалися васалами кримських ханів Гіреїв, від того особливе місце серед адигської шляхти посідав рід Султанів, що вів свій родовід саме від Гіреїв (слово "Гірей" було обов'язково складовою частиною їх особового імені, а представники цього роду іще носили титул "ханук", тобто "нащадок хана").

У XVIII ст. татар як номінальних суверенів змінили турки. Але торгові стосунки адигів з Кримом не припинилися: постачаючи на півострів пшеницю і холодну зброю, адиги купували в татар вогнепальну зброю, тканини і речі розкоші. З 1818 до 1864 р. йшла кровопролитна Кавказька війна, протягом якої Російська імперія поступово підкорила собі Кавказ, зокрема адигів.

У цей час вже було сформовано чіткий образ адига-горянина. Образ цей побудувався на гранті "книжкового" вигляду черкеса, що його сформуvalи спостерігачі, здебільшого європейські, у плінні багатьох століть. Їхні описи ставали джерелом звісток, на які орієнтувалися обиватель і дослідник.

Якщо спробувати диференціювати ці джерела², то слід попередити, що їх зміст залежав від багатьох факторів. Скажімо, подробиця джерел згодом зростала. У середньовіччі, коли поїздки європейців до Кавказу були поодинокі і носили здебільшого транзитний характер, Кавказ сприймався спостерігачами як terra incognita, світ за межами звичайного. Увага зверталася насамперед до надзвичайного, екзотичного, яке часом гіпертрофувалося. У протилежність цьому мандрівники XVI ст. і пізніше давали більш докладні і достовірні описи, бо публіку Нового часу вже цікавили не лише екзотичні, а й географічні, культурні торгові, військові і ін. відомості. Потік мандрівників на Кавказ зростає, описи стають більш серйозними і систематизованими.

Спосіб одержання відомостей також відбивався на змісті матеріалу. Здебільшого, автори описували власні враження, отримані за подорожі по Кавказу. Ефект вірогідності надавав опису найбільший авторитет при формуванні "загального" стереотипу. Такі ж, як, скажімо, Ж.Б.Таверн'є³, який описував адигів з слів своїх близькосхідних респондентів, поставляли опосередковані і не завжди правдиві відомості, але вставляли їх в описи власних подорожей, поширюючи і на них загальний ареал вірогідності. Максимально вірогідними вважалися звістки, отримані "з перших рук", тобто від самих адигів, які, зокрема, знаходячись на російській службі, постачали своєму начальству цікаві для нього відомості, у тому числі етнографічні й ін. Багато хто з них потім викладали свої звістки в літературі⁴.

Щодо вивчення Кавказу росіянами, то воно почалося з кінця XVIII ст. Кавказ є відомим росіянам з давніх часів, але відомості про нього були поодинокі й випадкові, та й здебільшого осідали в архівах Посольського приказу. Розповсюджене у петровську епоху розуміння освіти і планована російська експансія на Кавказ вимагають ретельного дослідження цього регіону. Зокрема, у 1770 – 1775 р. академік Петербурзької Академії наук І.А.Гюльденштедт зробив експедицію на Південь Росії, у ході якої у 1773 р. відвідав Кабарду (де мешкало "плем'я" кабардинців), а вже після його смерті вийшла книга "Подорож крізь Росію і по Кавказьких горах". У 1793 – 1794 рр. з тією ж місією відвідав Кавказ Я.С.Палас. У 1883 р. (вже коли йшла Кавказька війна) генерал-лейтенант Генерального штабу І.Ф.Бларамберг отримав доручення царя скласти "Етнографічний, топографічний, статистичний і військовий опис Кавказу"⁵ ("Кавказький зошит"), де зібрано все, що могло бути доступно І.Ф.Бларамбергу з цієї теми. Згадані роботи – не єдині фундаментальні енциклопедичні твори про Кавказ, але вони були літературою спеціальною, що не призначалася для широкої публіки.

Але суспільство хотіло і повинно було знати про край, який згодом мав увійти до складу держави, про його населення, з яким доводиться воювати і миритися. У 1795 р. вийшла книга "Опис народів, що мешкають у Російській державі..."⁶, де є дві глави, присвячені окремо "кабардинцям" і "черкесам", але відомості, що там містяться, вкрай

поодинокі і засновані головним чином на вже складених стереотипах. У час Кавказької війни виходить тритомна енциклопедія “Картина Кавказького краю...”, для автора якої місцеве населення є “...вороже плем’я Горців” і виставляється ним у вкрай непривабливому і брудному вигляді⁷. По неприступності більш серйозної літератури саме на ці і їм подібні описи орієнтувався “середній” обиватель.

Відокремлено слід поставити такий рід джерел, як відомості, отримані і презентовані царськими розвідниками, що інкогніто подорожували по Кавказу (Г.М.Новицький, Ф.Ф.Торнау та ін.). Видаючи себе за горців, вони жили тим життям, яким живе місцеве населення, і по закінченні місії виявлялися власниками великого і цікавого фактичного матеріалу, який можна було викласти у вигляді мемуарів, що й робили багато хто з них⁸.

Особливо варто сказати про таких авторів, як європейські ідеологи горянського опору: безпосередні учасники бойових дій (Т.Лапинський, А.Фонвіль), агенти європейської політики (Дж.Бель, Дж.Лонгворт), просто мандрівники (Е.Спенсер). У своїх творах вони намагалися довести необхідність більш активного втручання Європи в кавказькі справи (“Категорично необхідно для нас побудувати бар’єр проти подальшого проникнення держави, яка загрожує стати жакхливим конкурентом”⁹), протиставляючи “доброго” адига, горянина, “поганим” росіянам¹⁰.

Усе це разом брало участь у складанні “єдиного портрета”, тобто узагальненого стереотипу. Відповідно, далі образ формувався кожним адресатом самостійно, для себе: або обивателем, якого цікавила здебільшого пікантна екзотика, або дослідником, що шукав більш серйозну інформацію, або військовим чи політичним начальством, яке намагалося скласти принципи передбачуваних взаємин з цими народами. Високий ступінь єдності і однорідності інформаційного простору дозволяв компілювати факти різноманітної і різноспрямованої інформації у загальну картину, що в свою чергу ставала визнаним фактом і фундаментом подальших досліджень і суджень, попутно змінюючись під впливом нової інформації.

Треба сказати, що в уяві європейців найбільш повно і “правильно” образ адига презентувався в образі кабардинця, особливо знатного. Кабарда приводилася як зразок для наслідування усьому Кавказу: “Черкеси, або, розглянуті взагалі, кабардинці...”¹¹ Це було пов’язано як з реальним положенням справ, по якому Кабардинська “феодална” або “аристократична” система була своєрідним центром загальнокавказької (“Головною областю цього краю є Кабарда”¹²), так і з симпатіями самих спостерігачів, що бачили у кабардинському суспільстві більше подібності з багатьма європейськими того часу. Тому, описуючи адигів, мандрівники спиралися насамперед на кабардинський матеріал.

Практично головною особливістю збірного образу адига була засвоєна за спогадами мандрівників або різко негативна, або поблажливо-осудлива оцінка такої специфіки північнокавказького суспільства, як наїзництво (набіги з подальшою крадіжкою худоби і людей). “Вони шахраї і дуже підступні, виявляють великий інтерес і схильність до розбою, що мовою горян називається “жити вмючи і мати спритність”¹³, – заявляє І.Ф.Бларамберг. А, наприклад, Ж.В.Е.Тебу де Марін’ї намагається розсудити: “Войовничий дух черкесів, їхня роз’єднаність, їхнє презирство до мирної праці і їхня бідність перетворили злочинство в єдиний засіб існування”¹⁴. Ж.Шарден робить висновки: “Вони не варті того, щоб їх завойовували, чи ними управляли... З черкесами можна вести переговори лише зі зброєю в руках”¹⁵. Таким чином створювався неприємний для європейця образ дикуна, професійного розбійника, віроломного і небезпечного у спілкуванні. Природно, це не головна характеристика суспільних відносин, тим більш, що відноситься вона здебільшого до пануючого стану. Про головні заняття цієї частини суспільства – “військові вправи” – повідомлень чимало: “Знатніші мешканці країни живуть хижактвом”¹⁶, і взагалі “Швидше за все, саме знаті Кавказ зобов’язаний своєю поганою репутацією”¹⁷.

Ще одним додатковим аргументом цієї характеристики став звичай кровної помсти: “У черкесів відповідальність за вбивство падає на всіх родичів”¹⁸. Його місце в соціальних відносинах адигів також сильно перебільшене (хоч і применшувати його автор не має наміру). Той самий І.Ф.Бларамберг, до речі, гадав, що “Їхня неприборкана ненависть до росіян часто пояснюється саме цими мотивами, тому що кровна помста передається від батька до сина і поширюється на родину того, хто першим звернув на себе дію цього закону, зробивши вбивство”¹⁹. Щоб там не казати, але вже те, що існує безліч способів припинити кровну помсту чи ослабити її дію (стати з непокритою головою, або кинути хустку чи папаху між кровними ворогами, доторкнутися одному з кровних ворогів до ланцюга над вогнищем у домі другого, або до грудей його матері чи дружини, та ін.), свідчить про те, що цьому звичаю приділялася далеко не та ключова роль, як здавалося європейцям порівняно з їх поняттями про карну законність, і як потім було прийнято на віру у тому числі й самими горцями.

Усе це, до речі, давало деяке виправдання діям російських військ на Кавказі, що презентували війну з горцями як боротьбу цивілізованої Росії з напівдикими розбійниками. “Черкесам були не по душі мирні переговори і не до того вони прагнули... Таким чином, черкеси прийняли відносно Чорноморського війська таке становище, що не дозволяло козакам задовольнятися далі півзаходами і марними переговорами”²⁰. При існуючій стереотипі горця сумніватися у справедливості цього твердження не доводилося. Саме на цей стереотип спирався командуючий російськими військами на Кавказі генерал О.П.Єрмолов, виправдуючи свій метод “стискувати лиходіїв усіма способами”²¹.

Однак, при всьому тому загальний образ адига (черкеса) не містив лише негативних характеристик. Мандрівники не могли не звернути увагу на такий інститут, як гостинність. Цьому звичаю присвячені найбільш захоплені сторінки майже в кожному описі: “Краща гідність адига – це гостинність”²², – пише, наприклад, Т.Лапинський; йому вторить його супротивник по Кавказькій війні Ф.Ф.Торнау: “...в очах горця немає такої послуги, що могла б знизити хазяїна

перед гостем, скільки б не була велика відстань їхнього суспільно становища”²³. Справедливості заради не можна не сказати, що гостинність як звичай властивий майже усім народам. Це своєрідна форма суспільної взаємодопомоги; хоч гість дійсно “є святиною в Черкесії”²⁴, персоною-символом, з чим пов’язане його величезне шанування, але символізує він насамперед обов’язок прийти на допомогу тому, кому допомога потрібна. Недарма слово “гість” (“хаче”) у адигейській мові має іще значення “друг” і “той, кому сприяють”. Проте саме з цим звичаєм у першу чергу доводилося мати справу мандрівникам, і вони сприймали усе, що траплялося навколо крізь призму цього звичаю. Зараз гостинність є найважливішим елементом кавказького (і адигського зокрема) стереотипу і автостереотипу. Усякому, хто приїхав, знаки уваги виявляються з незмінними словами “Ти – гість!”. Адигські історики і етнографи саме цьому звичаю приділяють найбільш пильну увагу у своїх дослідницьких працях.

Загальний вигляд адига містив і інші деталі, що не порушували загальної картини. Наприклад, деякі особливості у шлюбно-сімейних відносинах: так, калим, тобто ціна, що сплачується за наречену, сприймається як продаж дівчини і засуджується нарівні з работоргівлею: “Від цього звичаю лише один крок до продажу дочок і племінниць”²⁵. Іншим цікавим сімейним звичаєм є т.зв. “запобігання”, тобто заборона близьким людям спілкуватися публічно. “Звичай зовсім не бачити своїх дружин не має причиною презирство черкесів до прекрасної статі; скоріше може показатися, що навпаки, цей звичай придуманий для того, щоб продовжити царство кохання між чоловіком і жінкою”²⁶. Європейці не могли не відзначити таку форму шлюбу, як “крадіжка нареченої”: “Черкес, закохавшись, щоб позбавити себе від тяжких витрат і церемоній правильного сватання...”²⁷ краде свою наречену і приводе до дому, якщо його не наздоженуть суперники чи родичі дівчини. Хоч це й не типовий спосіб одруження, його романтичність і відповідність образу розбійника забезпечили йому міцне місце у стереотипі горця.

Положення жінки в родині у багатьох “освічених” європейських спостерігачів викликає жаль і співчуття: “...усі жінки на Кавказі розглядаються в аспекті власності”²⁸. Однак, це явне перебільшення. У тих самих європейців читаємо про “повагу і навіть шанування”²⁹, які проявляються до жінок в деяких випадках (наприклад, у припиненні кровної помсти, посередництві та ін.), то того ж “Дарма що у чоловіка за звичаями магометан може бути більш однієї дружини, більшість з них обмежується однією”³⁰. Насправді, стосунки між статями в кавказькій родині базуються не стільки на підпорядкованості жінок чоловікам, скільки на підпорядкованості молодших старшим і розподілу обов’язків поміж статями.

Говорячи про положення жінок і дівчат, неможливо не згадати ще одну рису стереотипу – захоплення європейців з приводу краси черкесок. Деякі мандрівники не жаліли фарб, описуючи “східних красунь”: “Що ж стосується блиску їхніх великих очей, розмальованих за східними звичаями, то я не можу висловити всю силу цього блиску”³¹. В результаті врода черкесок стала однією з пікантних рис адигського образу, більш того, однією з обов’язкових тем для згадування, так що пізнішим авторам доводилося вже спростовувати цей стереотип³². І все одно, легенда про позамежну вроду черкесок довгий час була одним із самих звабливих і загадкових чекань усякої подорожі на Кавказ.

Треба сказати, що в середині XIX ст. взагалі з’явилася своєрідна мода ідеалізувати кавказьких горців. Така оцінка була своєрідною проявою ідеї “доброго дикуну”, протипоставленого багато в чому зіпсованій “цивілізованій” людині. “Добре жилося нам у старий час в рідних наших аулах”, – пише від імені горянина учасник Кавказької війни А.Ржондковський, – Жили ми в мальовничій ущелині, з боків котрої вигадливо розкинуті були саклі окремими дворами... Часом, у години дозвілля, у тіні цих же дерев чулися розповіді старих про битви, якими так багате наше минуле, про подвиги наших джигітів, про людей, яких ніколи не побачити нам”³³. До того ж російських вояків, вихованих на славетних прикладах власної історії, не міг не захоплювати дійсно героїчний опір горян: “Високе і священне звання кавказького воїна,” – визнавав К.Ф.Сталь³⁴. Але “дикун”, навіть “добрий” все одно залишається дикуном.

Почасти ж ця ідеалізація пояснювалась тим, що культура адигів того часу мала низку паралелей (щоправда, дуже віддалених) з культурою античної Греції, яка, як відомо, вважалася зразковим прикладом громадянського суспільства. Тому в описах стало добрим тоном порівнювати Черкесію з античною Грецією: “Як багато спільного з вдачами античної Греції, Греції Гомера, знаходимо ми у черкесів”³⁵. Особливо “схожі” адиги виявляються на стародавніх спартанців: “Як і у Лакедемоні, чоловік не зважається показатися на людях разом із своєю дружиною, він може бачити її тільки без сторонніх”³⁶. Іноді автори самі починають шукати паралелі, і тоді такими виступають універсальні чи спільні для багатьох народів деталі: наприклад, зображення голови тварини на носі корабля, зооморфні і антропоморфні боги і т. д.

В результаті адигський стереотип прийняв подвійну форму. З одного боку, це був образ дикого розбійника (горця взагалі), що міцно укорінився у суспільній свідомості. “Відомо – варвари, – пояснює старий солдат з П’ятигорська російському етнологу М.Ковалевському. – Тільки й норовить, якби стягнути, що погано лежить”³⁷. Один з мандрівників по Кавказу В.Броневський єдиний раз згадує місцевих мешканців – саме як “черкеських хижаків”³⁸. Стереотип “згубного Кавказу”, що відчутний “навіть з пісень шарманщика”³⁹ був настільки очевидний, що туристи побоювалися його відвідувати: “Яке божевілля їхати в П’ятигорськ, терпіти всі позбавлення й невігоди важкого шляху по південних степах Росії, тільки для того, щоб зробитися бранкою якогось бородатого черкеса”⁴⁰.

Інша форма цього образу – захоплене преклоніння перед волелюбними черкесами. “Скільки дивного і гідного вивчення ми знайдемо в цьому народі. Боротьба демократизму і феодалізму; характери справді лицарські; герої, сповнені доблесті, честі, розуму і високого красномовства; виховання презирства до всіх слабостей тіла й духу, до

яких сама природа пристосувала людину – вище суворості спартанської... Кожен, вмираючи, вже чув хвалебний гімн собі, чи осудження співвітчизників, і думка: *що скажуть про мене*, відбивалася на всіх його славних і безславних діях”⁴¹. Цей романтичний образ перекочував в літературу, перетворившись у шляхетного розбійника, на кшталт Робін-Гуда чи запорізького козака. А.А.Бестужев-Марлінський, письменник-декабрист, що був висланий на Кавказ, описуючи набіг горян на покірний росіянам аул, зауважив, що ті, виносячи найкоштовніше, не палили будинку: “...це правило горянського розбійника, який не жахається ніяким лиходійством, є доблесть, що нею могли б пишатися народи найосвіченіші, якби вони її мали”⁴². О.С.Пушкін, що сприймав кавказьких горян за розповідями інших, надав їм у своїх творах

...жизни простоту,
Гостеприимство, жажду брани,
Движений вольных быстроту⁴³
(...простоту життя,
Гостинність щиру, спрагу бою,
У рухах – волі почуття.
(Переклад мій. – О.С.)

У цілому, найбільш розгорнуту, і в той же час, компактно дефініцію стереотипу адига (у даному випадку, позитивного) дає той самий Т.Лапинський: “Адиг по натурі хоробрий, рішучий, але не любить даремно проливати кров і не жорстокий. Йому подобається рухливе життя, але він неохоче залишається довго удаліні від своєї батьківщини. Він більше за все на світі любить свої ліси і гори, свою особисту волю він вважає за вище благо... з незапам’ятних часів оточений тільки ворогами (спочатку турками, потім – росіянами) він спочатку надзвичайно недовірливий до чужого. Легковажний, цілий день скаче і розспіває, байдужий, коли горить його сакля [будинки] і гине його майно, і коли тіло його розрубане і прострелене, він, однак, має глибоку любов до своєї родини... воля жінок і дівчат нічим не стискується, і це, здавалося б, повинно було сприяти розбещеності вдач; незважаючи на це, всі жінки добродішні”⁴⁴.

Канонізованими виявилися і риси матеріальної культури, зокрема, житло. “Будівлі уявляють собою подовжені чотирикутники від 4 до 5 сажнів довжини і небагато більш за півтора сажня ширини, обмазаних глиною. Дахи плоскі, зроблені з легких крокв і покриті очеретом”⁴⁵. Це формулювання і стало визначати “правильного” адигейського будинку. У результаті, наприклад, академік В.П.Кобичев⁴⁶, описуючи у своїй книзі адигейський будинок, описує саме цей його тип, не згадуючи про чорноморський навіть як про варіант. Головна відмінність чорноморського типу полягала в мінімальному використанні матеріалів попереднього типу – глини і очерету (соломи), їх замінили, відповідно дошки і дранка. Але й на Чорноморському узбережжі багато хто впевнений, що будинки усіх адигів мають бути побудовані саме так, як сказано у першому варіанті: “Я спорив з людьми із Лазаревського музею, – розповідав авторові адиг-краєзнавець з аулу Тхагапш Лазаревського району м. Сочі – вони хотіли робити солом’яний дах, а я сказав, що треба з дранки”.

Що ж стосується “добре відомого кавказького костюма” (вираз Дж.Лонгворта⁴⁷), то основним його елементом стала сприйматися черкеска (верхній одяг, а не бешмет – повсякденний), багато чому завдяки екзотичності свого остаточного вигляду – з газирями (пришиті до грудної планки патрони до кременеві рушниці). Введений за необхідністю, цей предмет зберігся і тоді, коли утилітарної потреби в ньому вже не було. Саме черкеска довше за все залишалася найбільш зримим і відмітним знаком горянина. “Ще кілька років тому вважалося невартим для чоловіка з’явитися у громадському місці без головного убору і черкески, у європейському, т.зв. “короткому” одязі”⁴⁸.

Таким чином, склався визначений стереотип, шаблон горянина, адига. Він не був “штучно вигаданий”, ґрунтувався на реальному стані справ, але був заснований на європейському розумінні цього стану. Через нетривалий час цей стереотип перейшов з літератури до побутової свідомості європейців, а потім, при спробах відновити свою культуру в умовах акультурації, і самих адигів.

¹Див: Геллнер Э. От родства к этничности // Цивилизация. Вып.4. – М., 1997. – С.95; Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М., 1998. – С.65 та ін.

²Переважно більшість цих джерел див.: Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII – XIX вв. – Нальчик, 1974.

³Там само. С.75 – 79.

⁴Ногмов Ш.Б. История адыгейского народа, написанная по рассказам кабардинцев. – Нальчик, 1957; Хан-Гирей. Избранные произведения. – Нальчик, 1974; Його ж. Записки о Черкесии. – Нальчик, 1976 та ін.

⁵Бларамберг И.Ф. Этнографическое, топографическое, статистическое военное описание Кавказа. – Нальчик, 1999.

⁶Описание проживающих в Российском государстве народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений и прочих достопамятностей. – СПб., 1795.

⁷Зубов П.П. Картина Кавказского края, принадлежащего России, и сопредельных ему земель в историческом, этнографическом, финансовом и торговом описаниях. Ч. I – СПб., 1834. – Ч. II, III. – СПб., 1835.

⁸Див.: Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера 1836. 1836, 1837 и 1838 гг. Ч. – М., 1864 та ін.

⁹Спенсер Э. Путешествие в Черкесию. – Майкоп, 1994. – С.7.

¹⁰Лапинский Т. Горцы Кавказа и их освободительная война против русских. – Нальчик, 1995.

- ¹¹ Адыги, балкарцы... – С.210.
- ¹² Там само. – С. 111.
- ¹³ Бларамберг И.Ф. Вказ. праця. – С.263.
- ¹⁴ Адыги, балкарцы... – С.299 – 300.
- ¹⁵ Там само. – С.104 – 105.
- ¹⁶ Там само. – С.42.
- ¹⁷ Там само. – С.559.
- ¹⁸ Там само. – С.221.
- ¹⁹ Бларамберг И.Ф. Вказ. праця. – С.172.
- ²⁰ Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего войска. Т II. – Екатеринодар, 1913. – С.154, 155.
- ²¹ Ермолов А.П. Письма. – Махачкала, 1926. – С.14.
- ²² Лапинский Т. Вказ. праця. – С.121.
- ²³ Торнау Ф.Ф. Вказ. праця. – С.106.
- ²⁴ Хан-Гирей. Записки... – С.300.
- ²⁵ Адыги, балкарцы... – С.444.
- ²⁶ Бларамберг И.Ф. Вказ. праця. – С.162.
- ²⁷ Сталь К.Ф. Этнографический очерк черкесского народа // Кавказский сборник. Т. 21. Отд. II. – Тифлис, 1900. – С.123.
- ²⁸ Адыги, балкарцы... – С.570.
- ²⁹ Бларамберг И.Ф. Вказ. праця. – С.170.
- ³⁰ Адыги, балкарцы... – С.84.
- ³¹ Державний архів Краснодарського краю. – Ф.799. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.123.
- ³² Адыги, балкарцы... – С.309, 342.
- ³³ Ржондковский, А. Эпизод из жизни шапсугов 1780-х годов // Кавказ. – 1867. – № 70. – С.403.
- ³⁴ Сталь К.Ф. Вказ. праця. – С.173.
- ³⁵ Адыги, балкарцы... – С.456.
- ³⁶ Там само. – С.440.
- ³⁷ Ковалевский М., Миллер В. В горских обществах Кабарды // Вестник Европы. Т. 4. – СПб, 1884. – С.542.
- ³⁸ Броневский В. Отрывки из путешествий по Кавказу // Сын Отечества и Северный архив. – 1835. – № 13. – С.333.
- ³⁹ От Астрахани до Тифлиса // Кавказ. – 1867. – №23. – С.1.
- ⁴⁰ Письмо г-жи Трусихиной к приятельнице // Кавказ. – 1847. – №23. – С.1.
- ⁴¹ Очерк Северной стороны Кавказа // Кавказ. – 1847. – №2. – С.6.
- ⁴² Бестужев-Марлинский А.А. Сочинения. В 2-х тт. – Т.2. – М., 1981. – С.49.
- ⁴³ Пушкин А.С. Полное собрание сочинений. В 17-ти томах. Том 4. – М., 1994. – С. 99.
- ⁴⁴ Лапинский Т. Вказ. праця. – С.117.
- ⁴⁵ Адыги, балкарцы... – С.219.
- ⁴⁶ Поселение и жилище народов Северного Кавказа: XIX – нач. XX в. – М., 1974.
- ⁴⁷ Адыги, балкарцы... – С. 531.
- ⁴⁸ Инал-Ипа Ш.Д. Очерки об абхазском этикете. – Сухуми, 1984. – С.41.